

3 ГІСТОРЫІ ГРУПОЎКІ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК

Заканчэнне. Пачатак у № 3.

Звесткі пра беларускую мову як асобны дыялект у складзе рускай мовы, прыкладныя межы яе пашырэння і характэрныя моўныя рысы з'яўляліся не толькі ў цытаваных раней навуковых публікацыях, але і ў навучальных, энцыклапедычных і іншых выданнях (часта з прыкладзенымі да іх дыялекталагічнымі картамі). Найбольш ранняя надрукаваная карта пашырэння рускай мовы лічыцца ў русістыцы карта з падручніка па рускай мове Н. Аляб'ева (1868) [2]. На пачатку XX ст. такія карты змяшчаліся ўжо рэгулярна ў энцыклапедыях [16, с. 211, карта паміж с. 208 – 209] і падручніках многіх вучоных [7], а пры іх складанні, як правіла, выкарыстоўваліся назапашаныя матэрыялы Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі [8, с. V].

Але мовазнаўцы выразна ўсведамлялі неадпаведнасць тагачасных дыялекталагічных даследаванняў задачам лінгвістыкі, разумелі неабходнасць мэтанакіраванага і шырока-маштабнага вывучэння мясцовых гаворак, што дазволіла б больш дакладна і навукова абгрунтавана ажыццявіць іх падзел на асобныя тэрытарыяльна-моўныя адзінкі. Актыўнае назапашванне багатага фактычнага матэрыялу для вырашэння гэтай задачы пачалося пасля выдання ў 1897 г. “Програмы для собирания особенностей говоров белорусского наречия” Я. Карскага [11]. У выніку сістэматызацыі і абагульнення значнага фактычнага матэрыялу Я. Карскі ў фундаментальнай манаграфіі “Беларусы” прабіў выснову, што беларускія гаворкі падзяляюцца на два буйныя дыялектныя масівы: *паўднёва-заходні* і *паўночна-ўсходні*. Аднак мяжу паміж імі, нягледзячы на выяўленне значнай колькасці супрацьпастаўленых моўных асаблівасцей (іх 8), вучоны вызначыў толькі на падставе адной – цвёрдасці / мяккасці гуку [p] і правёў яе прыкладна па лініі ад Себежа Велікалуцкай вобласці Расіі на поўначы і далей на паўднёвы ўсход паміж Гарадком і Віцебскам да Оршы, каля Горак, Чавусаў, Слаўгарада і на паўднёвы ўсход да мяжы Беларусі з Бранскай і Чарнігаўскай абласцямі Расіі і Украіны. Адначасова ў межах паўднёва-заходняга дыялекту Я. Карскі вылучыў групу цвёрдаэрых гаворак з моцным аканнем; групу гаворак з так званым умераным аканнем; групу гаворак з умераным аканнем, наяўнасцю дыф-

тонгаў, цвёрдага постфікса *-са*, формаў Д. скл. на *-ові*, *-еві* (т. зв. *беларуска-палеская* група); групу гаворак з умераным аканнем і наяўнасцю паланізмаў (крайнія паўночна-заходнія раёны Гродзеншчыны і тэрыторыя паўночнай Беларуска-Палескай групы да р. Нарэў). Паўночна-ўсходні дыялект (мяккаэрыя гаворкі) Я. Карскі падзяліў на дзве групы – *з цоканнем* і *без цокання*, дзе ў аснову іх размежавання пакладзена наяўнасць або адсутнасць мены зычных *ч* і *ц*.

Навуковую класіфікацыю беларускіх гаворак прапанаваў Маскоўская дыялекталагічная камісія (МДК), з якой актыўна супрацоўнічаў Я. Карскі. Вынікам працы гэтага аўтарытэтнага навуковага калектыву стала стварэнне і публікацыя “Спробы дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе з дадаткам нарыса рускай дыялекталогіі” М. Дурнавова, М. Сакалова і Д. Ушакова (1915). Аўтары выдання пры складанні дыялекталагічнай карты і характарыстыцы асноўных дыялектных груп выкарысталі як вядомыя, так і найноўшыя дыялекталагічныя матэрыялы. Упершыню характарыстыка асноўных тэрытарыяльных аб'яднанняў беларускай дыялектнай мовы была папоўнена асобнымі супрацьпастаўленымі сінтаксічнымі і марфалагічнымі рысамі. Яны апісалі асаблівасці пэўных граматычных формаў фактычна ўсіх зменных часцін мовы, што істотна павышала якасць і навуковы ўзровень праведзенай класіфікацыі. У выніку следам за Я. Карскім, не зважаючы на ажыццёўленую шырокую фанетычна-марфалагічную характарыстыку беларускіх гаворак, аўтары вылучылі два асноўныя дыялекты беларускай мовы – *паўночна-ўсходні* і *паўднёва-заходні* – толькі на падставе тыпаў акання. Умоўная мяжа паміж імі была праведзена прыкладна па лініі Ушачы – Чашнікі – Сянно – Магілёў – Чавусы – Навазыбкаў [8]. Такім чынам, і гэтая класіфікацыя, нягледзячы на наяўнасць у аўтараў шырокай фанетычна-марфалагічнай асновы, заснавана толькі на адной фанетычнай асаблівасці.

Важнае значэнне ў гісторыі беларускай дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі мае плённая навукова-даследчая дзейнасць П. Растаргуева па вывучэнні гаворак паўднёвага ўсходу Гомельшчыны, захаду Браншчыны і поўначы Чарнігаўшчыны. У выніку амаль дзесяцігадовых

чанскай групай гаворак, да самастойнага дыялекту, у які некаторыя ўлучалі нават увесь паўднёва-заходні дыялект за выключэннем толькі палескіх гаворак. Падрабязна і грунтоўна гэта выкладзена ў артыкуле П. Гапановіча і Ю. Мацкевіч [6].

У пачатку 20-х гг. XX ст. ва ўсходнеславянскай лінгвагеаграфіі паступова фарміруецца разуменне навуковай недасканаласці складання дыялекталагічных карт пашырэння асобных моў. Як паказаў папярэдні лінгвагеаграфічны вопыт, дыялекты і мовы не маюць паміж сабою дакладных межаў. Таму вядучыя дыялектолагі таго часу (А. Сабалеўскі, А. Шахматаў, Я. Карскі, М. Дурнаво і інш.) заклікалі вучоных складаць лінгвістычныя карты з адлюстраваннем на іх пашырэння паасобных моўных з'яў. І толькі "пасля таго ж, як стануць вядомымі граніцы і галоўных, і другарадных моўных з'яў, гэтыя ўсе даныя ў злучэнні з першымі з пералічаных метадаў (параўнанне з літаратурнымі мовамі) дадуць нам магчымасць хоць прыблізна накрэсліць дыялекталагічныя карты беларускай і іншых славянскіх моў" [4, с. 6]. Першым, хто практычна рэалізаваў гэтую ідэю ў славістыцы, стаў заснавальнік беларускай лінгвагеаграфіі П. Бузук. У 1928 г. ён надрукаваў даследаванне "Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі Ч. 1. Фанетыка. Марфалогія", якое ўяўляе сабой невялікі дыялекталагічны атлас усходняй часткі Беларусі ў дзяржаўных межах та 1939 г. У адрозненне ад папярэдніх лінгвістычных карт Я. Карскага і МДК, у атласе П. Бузук паказана пашырэнне асобных моўных з'яў на даследаванай тэрыторыі, а не межы дыялектаў і груп гаворак (усяго змешчана 20 карт з грунтоўнай тэкставай тлумачальнай часткай). Пры ўсёй недасканаласці тагачаснай лінгвагеаграфічнай метадалогіі П. Бузук (а менавіта: адсутнасць сеткі апорных нумараваных пунктаў, выкарыстанне храналагічна адрозных моўных фактаў, картаграфаванне пэўных моўных асаблівасцей – тыпы акання, пераход л у ў і іншых – замест канкрэтных слоў, граматычных формаў і г. д.) гэтае выданне, безумоўна, – першая беларуская лінгвагеаграфічная праца, дзе аб'ектыўна паказана рэальная тэрытарыяльна-прасторавая праекцыя стану беларускай дыялектнай мовы ў першай трэці XX ст.

Такім чынам, усе названыя вучоныя, нягледзячы на прымяненне розных метадалагічных прыёмаў і наяўнасць у кожнага з іх своеасаблівага па якасці і аб'ёме фактычнага матэрыялу, падзялялі беларускія гаворкі на два буйныя тэрытарыяльна-моўныя аб'яднанні – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Агульным для

іх было яшчэ і тое, што вылучэнне асобных дыялектаў ажыццяўлялася ў асноўным на падставе толькі адной, як правіла, фанетычнай асаблівасці. Таму арэалы вылучаных імі аб'яднанняў і абгрунтаванні такіх падзелаў беларускай дыялектнай мовы істотна адрозніваюцца. Мы свядома не закраналі гэтыя аспекты іх даследаванняў, паколькі дадзеныя пытанні – асобныя, выключна важныя тэарэтычныя праблемы лінгвагеаграфічнай навукі, а таму патрабуюць спецыяльнага навуковага, магчыма, манаграфічнага, вывучэння. Тым больш што пэўныя аспекты названых праблем ужо разглядаліся на прыкладзе некаторых навукоўцаў у вучэбным дапаможніку па дыялекталогіі А. Крывіцкага [14].

Так паступова ледзь не цэлае стагоддзе **практычным** шляхам фарміраваліся тэарэтычныя асновы сучаснай беларускай лінгвагеаграфіі: назапашваліся багаты фактычны матэрыял, фіксаваліся і тыпалагізаваліся тэрытарыяльныя дыялекты адрозненні, ствараліся спецыяльныя апытальнікі для правядзення палевых даследаванняў, распрацоўваліся метадычныя асновы збірання дыялектнага матэрыялу ў палевых умовах, анкетным спосабам, а таксама падрыхтоўкі сабраных моўных фактаў да картаграфавання, удасканалювалася "тэхналогія" стварэння лінгвістычных карт, вызначаліся і абгрунтоўваліся тэрытарыяльна-моўныя адзінкі (дыялекты, групы гаворак і інш.), іх лінгвістычныя арэалы на прасторы беларускай дыялектнай мовы і г. д. У выніку лінгвагеаграфічная праца П. Бузук стала не толькі завяршальнай на першым падрыхтоўчым этапе, але і новай тэарэтычна-метадалагічнай прыступкай у фарміраванні беларускай лінгвагеаграфіі як асобнага самастойнага напрамку айчынай дыялекталагічнай навукі. Шкада, што назапашаны багаты тэарэтычны і практычны вопыт лінгвагеаграфічных даследаванняў па некаторых аб'ектыўных прычынах быў прыпынены амаль на дваццаць гадоў, ажно да пачатку працы над "Дыялекталагічным атласам беларускай мовы" (1963). Інакш сённяшнія дасягненні айчынных лінгвагеографаў былі б яшчэ больш важкімі, асабліва ў справе падрыхтоўкі і выдання рэгіянальных мікраатласаў. Аднак гэты этап беларускай лінгвагеаграфіі патрабуе асобнага навуковага даследавання.

Спіс літаратуры змешчаны ў № 3.

Павел МІХАЙЛАЎ,
кандыдат філалагічных навук.